

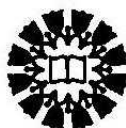
۲۱۳۶۰۰۳

الگوهای روایی افسانه‌ها و اسطوره‌های ایرانی

دکتر پگاه خدیش
دکتر فریاد داوودی مقدم

تهران

۱۳۹۹

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)
پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

سرشناسه: خدیش، پگاه، ۱۳۵۳-
عنوان و نام پدیدآور: الگوهای روایی افسانه‌ها و اسطوره‌های ایرانی / پگاه خدیش، فریده داوودی مقدم.
مشخصات نشر: تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۹.
مشخصات ظاهری: شش، ۱۵۰ ص.
فروست: «سمت»: ۲۳۵۱. زبان و ادبیات فارسی؛ ۱۱۷.
شابک: ۲- ۲۱۲۳-۶۰۰-۰۲- ۹۷۸-۱۸۰۰۰۰ ریال
یادداشت: پشت جلد به انگلیسی: Pegah Khadish, Farideh Davoodi Moghaddam. Narrative Patterns of Persian Tales and Myths.
یادداشت: کتابنامه.
موضوع: افسانه‌ها و قصه‌های ایرانی — تاریخ و نقد، Legends — Iran — History & Criticism
موضوع: اساطیر ایرانی — تاریخ و نقد، Mythodogy, Iranian — History and Criticism
موضوع: روایتگری، Narration (Rhetoric)
موضوع: ادبیات ایرانی، Iranian Literature
شناسه افزوده: داوودی مقدم، فریده، ۱۳۴۶-
شناسه افزوده: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی
The Organization for Researching and Composing University Textbooks in the Humanities (SAMT), Institute for Research and Development of the Humanities.
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۹-۲۱۲۳-۶۰۰-۰۲- ۹۷۸-۱۸۰۰۰۰
رده‌بندی دیویی: ۲۹۸/۲۰۹۵۵۰۹
شماره کتابشناسی ملی: ۷۸۸۵۲۸۱

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)
پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

الگوهای روایی افسانه‌ها و اسطوره‌های ایرانی
دکتر پگاه خدیش (عضو هیئت علمی دانشگاه تهران) و فریده داوودی مقدم (عضو هیئت علمی دانشگاه شاهد)

ویراستار: مریم ربانی
چاپ اول: تابستان ۱۳۹۹
تعداد: ۵۰۰

حروفچینی و لیتوگرافی: سمت
چاپ و صحافی: چاپ و انتشارات دانشگاه پیام نور
قیمت: ۱۸۰۰۰۰ ریال. در این نوبت چاپ قیمت مذکور ثابت است و فروشنده‌گان و عوامل توزیع مجاز به تغییر آن نیستند.
نشانی ساختمان مرکزی: تهران، بزرگراه جلال آل احمد، غرب پل یادگار امام (ره)، روبه‌روی پمپ گاز، کد پستی ۱۴۶۳۶، تلفن ۰۲-۴۴۲۴۶۲۵۰.
مجسمه روی جلد: لحظه وداع سیمرغ با زال، اثر استاد رضا ازی محمدی محفوظ در موزه شاهنامه و اسطوره‌ها، سرای سعدالسلطنه قزوین.

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

@sazman_samt

هر شخص حقیقی یا حقوقی که تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه ناشر، نشر یا پخش یا عرضه یا تکثیر یا تجدید چاپ نماید، مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۵	فصل اول: کلیات
۵	الف) افسانه‌ها
۷	پیشینه
۹	تعاریف
۱۱	ویژگی‌ها
۱۳	نظریه‌ها
۱۴	انواع
۱۸	ب) اسطوره‌ها
۱۹	تعاریف و ویژگی‌ها
۲۲	نظریه پردازان
۲۶	اسطوره‌های ایرانی
۲۸	اهمیت و کارکرد اسطوره
۳۰	موضوعات اساطیر
۳۲	اسطوره و حماسه
۳۴	اسطوره و افسانه
۳۶	ج) روایت
۴۲	شخصیت
۴۵	زاویه دید/ راوی
۴۸	نظریه‌ها
۵۰	زبان‌شناسی
۵۲	شکل‌گرایی (صورت‌گرایی)
۵۵	ساخت‌گرایی (ساختارگرایی)

۵۹	فصل دوم: الگوهای ساختاری افسانه‌ها
۵۹	ولادیمیر پراپ و ریخت‌شناسی
۶۳	الگوی افسانه «پریرادان درخت سیب»
۶۹	گرماس و الگوهای کنش
۷۳	الگوی افسانه «بز زنگوله‌پا»
۷۴	برمون و منطق داستان
۷۷	الگوی افسانه «فاطمه غرغرو»
۸۰	تودوروف و دستور زبان داستان
۸۵	الگوی افسانه «درخت چهل آواز»
۸۷	جبل و حسن دیگر
۹۱	الگوی افسانه «خفته‌خمار و مهری‌نگار»
۹۴	الگویی برای افسانه‌های «رانات»
۹۷	الگوی افسانه «گرگ و میش»
۹۹	دو نظریه دیگر
۱۰۳	فصل سوم: الگوهای روایی افسانه‌های ایرانی
۱۰۳	لرد راگلان و تولد قهرمان
۱۰۶	اسطوره زایش زال
۱۱۰	جوزف کمبل و الگوی سفر قهرمان
۱۱۵	داستان بیژن و منیژه
۱۲۱	روایت شهریار
۱۲۵	داستان اردشیر بابکان
۱۲۸	روایت تقدیر و سرنوشت
۱۳۶	افسانه «سرنوشتی که نمی‌شد عوضش کرد»
۱۳۷	تقابل و تضاد: الگویی کیهانی
۱۴۲	اسطوره تیشتر و اپوش
۱۴۳	اسطوره فریدون و ضحاک

پیشگفتار

کتابی که اینک در دست دارید با هدف ارائه مأخذی کلی و البته کوتاه، درباره الگوهای روایی افسانه‌ها و اسطوره‌های ایرانی نگاشته شده است. نگارش این اثر نیازمند آگاهی فراوان و دانش گسترده در علم روایت، افسانه‌ها و قصه‌های شفاهی و همچنین اسطوره‌های ایرانی است که هر کدام به تنهایی جهانی هستند. نزدیک به دو سال برای مطالعه و پژوهش در منابع مربوط و گردآوری مطالب و دسته‌بندی آن‌ها سپری شد. در مراحل نهایی، با برداشتی کلی از هر سه موضوع اساسی مطرح در کتاب، به تدوین و تألیف پرداختیم و شکل پایانی کار هم‌اکنون پیش روی شماست. با این حال، هنوز بسیاری ناگفته‌ها و نانوشته‌ها وجود دارد که نیازمند روزگاری دیگر و مجالی فراخ‌تر است.

از آنجا که این کتاب، کتابی درسی است، در اصل کلی را در تألیف آن لحاظ کردیم: نخست کوشیدیم با زبانی ساده و روشن، به دور پیچیدگی و ادب‌زدگی مطالب را بیان کنیم، به‌ویژه در بخشی که به معرفی دانش روایت اختصاص داده. بسیاری از منابع روایت‌شناسی موجود فارسی، ترجمه‌هایی دیرفهم و سنگین از زبان‌های اروپایی‌اند. گاه کاملاً آشکار است که مترجم سخن نویسنده را به شکلی به فارسی برگردانده به گونه‌ای که به درستی معنای آن را دریافته باشد و به همین دلیل خوانندگان آن متن ناگزیرند بارها جملاتی و راگرافی را بخوانند به امید اینکه شاید یک مفهوم درست منطقی از آن به دست آورند، و این خوب! اصل دوم بر کوتاهی و اختصار نهاده شد، باز هم از آن رو که کتاب‌های بسیاری در دهه گذشته در موضوع روایت و روایت‌شناسی به فارسی ترجمه و مقالات فراوانی نیز در این باره تألیف شده است. تکرار مطالب آن آثار در این کتاب، منطقی نبود و تنها تحمیل صفحات بیشتری بر کتاب بود و البته هزینه سنگین‌تری بر جیب خواننده.

دانشجویان و پژوهشگران ارجمند توجه داشته باشند که برخی از آنچه در دو قرن اخیر در شناخت روایت و انواع و ویژگی‌های آن در جهان ارائه شده و در باب آن‌ها نظریه پردازی کرده‌اند، امروزه در بحث‌های علمی و نقدانه بین‌المللی نقش چندانی ندارند و بیشتر در درس‌های تاریخ ادبیات به آن‌ها اشاره می‌شود. روایت‌شناسی را به سه دوره تاریخی

تقسیم کرده‌اند: پیش از ساختارگرایی (تا ۱۹۶۰ میلادی)، ساختارگرایی (از ۱۹۶۰ تا ۱۹۸۰) و پس‌اساختارگرایی. نظریه‌هایی که در دوره نخست و حتی دوره دوم بسیار مطرح بودند، در نقد ادبی امروز چندان کاربرد ندارند و تنها در مواردی خاص و با اصلاحات فراوان به کار می‌روند، مثل فرمالیسم روسی، یا ریخت‌شناسی پراپ. البته این نظریه‌ها در شکل‌گیری و نظم بخشیدن به مکاتب و آراء پس از خود و پردازش ایده‌های جدید تأثیر فراوان داشته‌اند. با این حال، این مباحث با تأخیری طولانی، در فضای ادبی و انتقادی ایران امروز بسیار زنده و پرطرفدارند و بخش بزرگی از صفحات مجلات علمی را به خود اختصاص می‌دهند.

نکته دیگر اینکه متأسفانه در جامعه دانشگاهی علم‌زده کنونی، تنها با ذکر نام صاحب نظران اروپایی یا آوردن نام نظریه‌ای دهان‌پُرکن، می‌توان صفحات بسیاری سیاه کرد و با نهایت کج‌سلیقه‌ی و بی‌انسی، درباره مطابقت فلان متن کلاسیک یا شفاهی ادب فارسی با فلان نظریه خارجی، طالبعربی سروته و البته پرهیاهو نوشت و در مجلات وزین منتشر کرد؛ غافل و فارغ از اینکه بسیاری از نظریه‌های خارجی، ادعای جهانی بودن ندارند و بر اساس مقتضیات جامعه و فرهنگ و ادبی خاص و گاه حتی بر مبنای یک متن واحد ارائه شده‌اند. در حوزه‌های علوم انسانی و ادبی نمی‌توان سبزه‌های فرهنگ و هنری را نادیده گرفت و همه آثار را به یک چوب راند و با نشان دادن نام‌ها و رسم‌ها، تفاوت‌ها را نادیده گرفت و همه آثار و کتاب‌ها، دم از نوآوری زد. از این گذشته در بسیاری موارد، خوانندگان هوشیار و آگاه به خوبی درمی‌یابند که نویسندگان مقالاتی از این دست، همان نظریه وارداتی را نیز به درستی نفهمیده و بر اساس برداشتی ناقص سخن‌پراکنی نموده‌اند. شویختن این آفت هنگام مطالعه مقالاتی که در مجلات معتبر علمی منتشر می‌شوند به شدت دیده می‌شود.

درباره تجزیه و تحلیل و استخراج الگوهای افسانه‌ها و قصه‌های افسانه‌ها نیز چند نکته ضروری است: نخست اینکه در گزینش افسانه‌ها در این کتاب، تنها به مواردی استناد شده که در محدوده ایران امروز، به زبان فارسی یا لهجه‌های نزدیک به فارسی، نقل شده و می‌شوند. در این راستا، مطابق با شیوه کار قصه‌شناس برجسته آلمانی، اولریش مارزلف، در کتاب ارزشمند طبقه‌بندی قصه‌های ایرانی، افسانه‌های اقوام گوناگون ساکن در سرزمین ایران، که به زبانی غیر از فارسی سخن می‌گویند و قصه تعریف می‌کنند، در نوشتن کتاب حاضر لحاظ نشده است. دلیل این کار، نه اعتقاد مؤلفان به برتری ادبی و فنی زبان فارسی بر سایر زبان‌های رایج در ایران است، نه به دلایل واهی سیاسی و اجتماعی و فرهنگی؛ که هیچ کدام در برابر نیروی سرشار و نبض پرتوان ادب شفاهی به پشیزی نمی‌ارزند. تنها از آن رو افسانه‌های فارسی را انتخاب کردیم که

فارسی، زبان رسمی و رایج ایران است و کرد، ترک، عرب و بلوچ، هنگام برقراری ارتباط با ایرانیانی که هم‌زبانان نیستند، به راحتی به فارسی می‌گویند و می‌شنوند؛ ولی برای نقل افسانه به هر کدام از این زبان‌ها، آوردن ترجمه فارسی آن قصه نیز ضروری می‌بود و در ترجمه، همیشه اصل روایت دگرگون می‌شود و گاه از میان می‌رود. به یقین بسیاری از هم‌وطنان غیر فارسی‌زبان ایرانی، افسانه‌های تحلیل‌شده در این کتاب را کاملاً آشنا خواهند یافت و نمونه‌های همانند آن‌ها را در زبان مادری خویش به یاد خواهند آورد.

نکتهٔ هم اینکه الگوهای روایی افسانه‌های بلند، خود ترکیبی است از ریزالگوهای متنوع و گوناگون، متفاوت که به شیوه‌های گوناگون در هم آمیخته‌اند. ازین رو شناخت الگوهای روایی پایه را به افسانه‌ها، کوتاه محدود کردیم که گاه خود سازندهٔ افسانه‌های طولانی‌اند. افسانه‌های بلندی همچون *راب‌نامه*، *فیروزشاه‌نامه*، *سمک عیار*، و داستان‌های *جامع‌الحکایات* مبنای کار نبوده‌اند و بیشتر از مجموعه‌هایی از قصه‌های شفاهی که در قرن حاضر گردآوری و منتشر شده‌اند استفاده شده‌اند.

از میان مجموعه‌های موجود، از مواردی بهره بردیم که مطابق با استانداردهای علمی جهانی، افسانه‌ها را ثبت و ضبط کرده‌اند و در نظر ما دقیق ثبت قصه‌ها، اصولی از سوی جامعهٔ قصه‌شناسان بین‌المللی پذیرفته و به رسمیت شناخته شده که معیار اعتبار یا بی‌اعتباری قصه‌هاست، از جمله مطابقت دقیق متن ثبت‌شده با آنچه از زبان راویان و قصه‌گویان نقل شده، بدون هیچ گونه دخل و تصرف زبانی و محتوایی؛ خودداستان و ویرایش و حک و اصلاح افسانه‌ها، ذکر مشخصات دقیق راویان مانند سن، جنس، میزان تحصیلات، شغل و محل سکونت. علاقه‌مندان به گردآوری قصه‌ها و افسانه‌های محلی باید هنگام ضبط آن‌ها، تمام موارد یادشده را رعایت کنند تا محققان دیگر بتوانند به عنوان معیاری علمی در معتبر به آنچه آنان گردآورده‌اند استناد کنند. هرگونه دست‌کاری در متن اصلی روایت آن‌ها را مخدوش و بی‌ارزش می‌کند. باید توجه داشت که قوانین یادشده، نه تنها در ثبت قصه‌ها و افسانه‌ها، بلکه برای مکتوب کردن تمام جلوه‌ها و نمونه‌های دیگر فرهنگ و ادب شفاهی، مانند آداب و رسوم مردمی، علوم و دانش‌های شفاهی، مثل‌ها و لالایی‌ها و جز آن‌ها باید رعایت شوند.

در گزینش افسانه‌های این کتاب، از مجموعه‌های علمی و استانداردِ همچون *قصه‌های ایرانی گردآوردهٔ انجوی شیرازی*، *افسانه‌های خراسان از حمیدرضا خزاعی*، و *قصه‌های مشهدی گلین‌خانم از الول ساتن* استفاده شد و آثار کلانی همچون *فرهنگ افسانه‌های مردم ایران* به کوشش علی‌اشرف درویشیان و رضا خندان، گرچه تلاشی سترگ در راستای

ثبت میراث ادبی شفاهی ایران است، به دلیل رعایت نکردن اصول یادشده و نیز دسته‌بندی نادرست و غیر علمی آن جزو منابع قرار نگرفت.

نویسندگان امید دارند با خواندن این کتاب گرهی از کار دانشجویان و دیگر پژوهشگران حوزه نقد ادبی گشوده شود و اندیشه‌هایی جدید در ذهن آنان شکل گیرد. با این حال، از آنجا که «همه چیز را همگان دانند و همگان هنوز از مادر نزاده‌اند»، اثری که فراهم آمده در حد دانش و بضاعت نویسندگان آن است و نه بیشتر.

یگانه خدیش

عضو هیئت علمی دانشگاه تهران

فریده داوودی مقدم

عضو هیئت علمی دانشگاه شاهد

بهار ۱۳۹۹

www.ketab.ir